

**BOZKIR TÜRKLERİNDE EKONOMİNİN HAYVANCILIK VE TARIMA DAYALI
OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mehmet MANDALOĞLU*

Öz

İslamiyet'ten önce bozkır coğrafyasında yaşayan kavimlere "Bozkır Kavimleri" denilmektedir. Bu kavimlerden bazıları Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlardır. Bu kavimler, yaşam biçimi olarak konar-göçer bir yapıya sahiptir. Konar-göçer bozkır Türklerinin temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Hayvan besiciliği bozkır ekonomisinde önemlidir. Türkler, at yetiştiriciliği yapmışlar, koyun beslemişlerdir. At ve koyun dışında sığır ve öküz gibi hayvanlar da Türkler tarafından beslenmiştir. Avcılık, Türk ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Avcılık, genellikle orman avcılığı ve nehir avcılığı biçiminde görülmüştür. Et, Türkler tarafından tüketilen yiyecekler arasında ilk sırayı alır. Sebze, Türklerin hayatında önemli değildir. Etin saklanma koşulları konserve, sucuk, pastırma gibi yiyecek türlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Süt ve süt ürünleri bozkır hayatının en temel ürünlerindedir. Yoğurt, yağ, peynir bu hayatın en önemli ürünleridir. Kısırak sütünden elde edilen kırmızı, Türklerin milli içeceği. Türkler yetiştirdikleri hayvanlarının derilerinden elbise giymişlerdir. Türkler, bez dokuyarak kumaş elde etmişlerdir. Halı ve kilim dokumacılığı gelişmiş olduğundan Türklerin ekonomilerini etkilemiştir. Tarımsal faaliyetler ise, bozkır ekonomisinin önemli unsurlarından birini oluşturur. Yetiştirilen ürünler arasında buğday, arpa, mısır, elma ve sanayi bitkisi olan kendir yer almaktadır. Türkler, elde ettikleri mamulün ihtiyaçlarından fazlasını da satmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Türkler, Ekonomi, Tarım, Hayvancılık,

**EVALUATION OF ANIMAL HUSBANDRY AND AGRICULTURE BASED ECONOMY IN
THE STEPPE TURKS**

Abstract

The tribes living in the Eurasian steppes before İslam is called "The Peoples of Steppe". Some of these tribes Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Huns, Köktürks and Uighurs. This peoples had a nomadic as a way of life. The main source of livelihood for settle migrate the Turks of steppe is animal husbandry. Animal farming is important to the economy of the steppe. The Turks have made horse breeding, sheep harbored. Animals such as cattle and oxen except for horses and sheep were fed

* Dr.,Tarih Öğretmeni, Milli Eğitim Bakanlığı Keçiören Anadolu Lisesi, Sanatoryum Cad. Avni Paşa Durağı, No: 168, 06100, Keçiören/ANKARA, Tel: 0505 485 99 01; e-posta:mndl04@mynet.com.tr

by the Turks. Hunting has an important place in the Turkish economy. Hunting, has been usually in the form of forest hunting and river fishing. Meat takes first place in between the foods consumed by the Turks. Vegetable are not important in life of Turks. The storage conditions of meat let to the emergence of such as bacon, sausage, canned food species. Milk and milk products are the most basic products the life of steppe. Yogurt, butter, cheese are the most important products in this life. Kımız obtained from mare's milk is the national drink of the Turks. Turks wore a dress from skin of animals for breeding. Turks have achieved fabrics cloth weaving. Carpet, rug weaving has affected the economies of The Turks advanced because it is. Agricultural activities forms one of the important aspects of the steppe economy. Between grown foods are included such as apple, corn, barley, wheat products. Between the crops they grow hemp which industrial plants are also available. Turks as they meet their own needs grow agricultural products, sold in more than they need.

Keywords: Step, Turks, Economy, Agriculture, Livestock

Giriş

Bozkır Türklerinin yaşadıkları coğrafya, geniş bozkırlardır. Bozkır kelimesi, Divan-ı Lugat'it Türk'te, toprağı düz ve sert olan yer anlamında "tatırlı yer"¹ olarak kullanılmaktadır. Bozkır kavimleri olarak adlandırılan kavimlerin bazılarını Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar oluşturmaktadır. Kimmerler, tarihi kaynaklar vasıtasıyla isimleri zamanımıza kadar gelmiş olan ilk bozkır sakinleridir.² Bozkır kavimlerinin konar-göçer olmalarından dolayı ekonomik hayatları da o doğrultuda şekillenmiştir. Bu kavimlerde ekonomik yapının temelini "Bozkır Kültürü" oluşturmaktadır. Bozkır kavimleri kendi yetiştirdikleri hayvanların etinden, sütünden, derisinden faydalanarak geçimlerini sağlamışlardır. Bunun yanında avcılık, bozkır kavimlerinin ekonomik hayatlarında önemli bir yer tutmaktadır. Avladıkları hayvanlar arasında geyik, tavşan vb. gibi hayvanlar ile balıklar yer almaktadır. Türklerin yetiştirdikleri hayvanlar arasında at önemli bir yer tutmaktadır. At, bozkır Türkleri tarafından evcilleştirilmiş, büyük çiftliklerde yetiştirilmiştir. Sürü sahibi olan Türkler, otlakların yetersizliği, hayvan hastalıkları, olumsuz iklim koşulları vb. gibi nedenlerle anayurtları olan Orta

¹Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 494.

² Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", Cilt I, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (Ankara, 1976), s. 355.

Asya'dan göç etmek zorunda kalmışlardır. Bozkır insanının sürekli göç eden, hareketli bir yapıya sahip olması, hayvancılığın da ekonomik bir unsur haline gelmesine neden olmuştur. Bozkır kavimlerinde tarımsal faaliyetlerin yapılabildiği tartışılan konular arasındadır. Çalışmamızda Türklerin hayvancılık ile beraber tarımla uğraştıklarını da aktarmaya çalışacağız.

1. Hayvancılığa Dayalı Ekonomik Sistem

İnsanların bir arada yaşama arzuları ekonomiyi meydana getirmiştir. Ekonominin kaynağını ise beslenme ve giyinme ihtiyaçları oluşturmuştur. Bu ihtiyaç, bozkır kavimlerinde ekonominin kaynağının hayvancılığa dayalı olmasına neden olmuştur. Bozkır kavimlerinden ilki olan Kimmerler dönemine ait Katakomb Mezarları ve Kuban Kurganlarından elde edilen buluntulardan hareketle Kimmerlerin göçebe-çoban bir yaşam tarzına sahip oldukları anlaşılmaktadır³. Herodotos, bozkır kavimlerinden Massagetlerin sürü hayvanlarıyla ve Arax ırmağının bol balıklarıyla geçindiklerini ifade etmektedir⁴. Sarmatların ekonomileri büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktadır⁵. Hayvancılığın, ekonomik rol oynaması doğu Asya'da Hunlarda tespit edilmiştir⁶. Bozkırların geniş bir saha kaplaması yüzünden, çiftçiler arasında dahi ziraatla birlikte hayvancılık mühim bir yer tutar⁷. Bozkır coğrafyası ve iklim şartları Türklerin konar-göçer hayatı benimsemelerine neden olmuştur. Bozkır Türk ekonomisinin esasını, yüksek ovalar ve yaylalar olan Bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı, çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan attan sonra ise koyun geliyordu⁸. Türklerin yaşam izlerine dair önemli bilgiler veren Andronovo Kültürü M.Ö. 1700-1200 yılları arasında yaşanmıştır. Andronovo kültürünün temsilcileri, at ve koyunun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeyi öğrenmişlerdir⁹. Öküz, bozkır hayvanı

³ Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", s. 361.

⁴ Herodotos, I: 216.

⁵ İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007), s. 114.

⁶ Wolfram Eberhard, "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 1, Tobaların Hayvancılığı", *Bellekten*, C. 9, S. 36, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1945): 487.

⁷ W. Radlof, *Sibirya'dan (Seçmeler)*, Çev: Ahmet Temir, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), s. 32.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 10. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), s. 304-305.

⁹ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, (İstanbul: Damla Neşriyat, 1990), s. 15.

olmadığından bozkırlının işine pek yaramaz. Bu sebeple öküz, bozkır ekonomisinde önemli bir faktör değildir¹⁰. Eski bozkır Türklerinin yaşam biçiminde domuz, ekonomik, dini ve siyasi bir değer olarak görülmemiştir. Türkler, tarihleri boyunca hiç domuz beslemedikleri gibi, etini yemekten de hoşlanmamışlardır¹¹. İskitlerde kurban kesme merasimleri ile ilgili bilgi veren Herodotos, İskitlerin domuz kurban etmediklerini, hatta topraklarında üretmediklerini¹², bütün hayvanları özellikle at kestiklerini ifade etmektedir¹³.

Bozkır Türklerinin önemli bir kısmını konar-göçerler oluşturmaktaydı. Konar-göçerler temel geçim kaynağı olarak hayvancılıkla uğraşırlardı. İktisadi düzenin temelini meydana getiren uçsuz bucaksız ve aynı zamanda kısır otlak kaplı bozkırlar; Gobi, Tarım, Kara Kum, Kızıl Kum ve Taklamakan çöllerinin hemen kenarlarında bir de Hazar Denizi, Amu-Derya, Sır-Derya, Zereşan, Tetçen, Atrek, Kızıl-su ve Yedi-su civarlarında uzanırlardı. Bu otlaklar, 3.000 metreye kadar yükselen çeşitli dağların yamaçlarına kadar yayılırlardı. Hiç yağış görmeyen yılın yarısında, bozkırlar tamamıyla kurur, tabiatın bu kısırlığından müteessir olan göçebeler koyun, keçi, deve ve atlarının beslenmesi için devamlı olarak bir otlaktan diğer otlığa dolaşmak zaruretini duyarlardı¹⁴. Bozkır Türklerinin sürekli yer değiştirmek zorunda kalmaları, ekonomik, dini, siyasi ve sosyo-kültürel etkileşimin gelişmesini de sağlamıştır.

Bozkır Türklerinin ekonomilerinin temelinde hayvan besiciliği yer almaktadır. Hayvan besiciliği, otlakların sınırlı olduğu bir bölgede rastgele yapılamaz. Bu nedenle otlakların seçimi ve bölgelere ayrılması gereklidir¹⁵. Bozkırdaki hayvan besiciliği için uygun kış ve yaz konakları önemlidir¹⁶. Yeni otlaklar bulma, hayvanlarını sürüler halinde otlaklara taşıma düşüncesi göçlerin ana sebeplerindendir.

¹⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 304-305.

¹¹ Wolfram Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, Cilt I, Sayı 4, (1943): 21; Eberhard, "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 1, Tobaların Hayvancılığı", s. 487.

¹² Herodotos, IV: 63.

¹³ Herodotos, IV: 61.

¹⁴ Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), s. 33.

¹⁵ Abdulkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap Prof. Dr. Turan YAZGAN'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul, (2005): 829.

¹⁶ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971), s. 49.

Bozkır Türkleri, uçsuz bucaksız bozkır coğrafyasını at sayesinde geçmişler, büyük akınlar ve göçler at üstünde yapılmıştır. Rasyonu, at ile gerçekleştirilen göçebeliğin çiftçilikten üstün bir yetenek olduğunu belirtmektedir. Hayvanların evcilleştirilmesi üstün bir sanat olup iktisadi açıdan hayvanları ete, süte ve yapağıya dönüştürmek büyük emek ve askeri yetenek isteyen bir iştir¹⁷. Hayvanları yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde durmadan onlara yeni otlaklar ve su bulmak, hububatın ekilmesinden ve hasadın toplanmasından daha zor bir faaliyettir¹⁸. Bozkır kavimlerinin hayatında at besiciliğinin oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Atın yetiştirilmesi, M.Ö. IV. bin yıla kadar geri gitmektedir¹⁹. Türkler sadece kendi ihtiyaçları için değil, aynı zamanda yabancı ülkelere ihraç etmek için de at beslemişlerdir²⁰. At, bozkır Türklerinde sadece uçsuz bucaksız bozkırları aşmak için kullanılan bir nakil aracı değil, aynı zamanda Türklerin hem sosyal hem de ekonomik hayatında tek başına bir kurum özelliği taşımaktadır. Ekonomi, atın sürü şeklinde yetiştirilmesine dayandığından, bu durum kültür ve toplum hayatının oluşmasını sağlamıştır. Bundan dolayı bu kültüre, “atlı çoban kültürü” de denilmektedir²¹.

Bozkır Türklerinin ekonomilerinde önemli bir yere sahip olan hayvanlardan birisi de koyundur. Koyun, iktisadi hayatın temelini oluşturuyordu. Avrupa’da pek az koyun cinsi bulunduğu halde Asya’da sayısızdır²². Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda ortaya çıkan kültürler büyük ölçüde hayvancılığa dayalı olarak gelişimini sürdürmüştür. Kopet Dağı eteklerinde M. Ö. IV. bin yılın başlarında küçük yerleşim birimlerinde koyun ve keçi beslenmeye başlanmıştır²³. Türkler daha küçük yaşta iken çocuklarının iyi atıcılık ve binicilik eğitimi almalarını sağlamak için koyunlar üzerinde eğitmişlerdir. At biniciliği, M. Ö. III. bin yılda bozkırda meydana gelen yeni

¹⁷ Rasyonu, a.g.e., s. 5.

¹⁸ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Cilt III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 21-22.

¹⁹ Wilhelm Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, *Belleten*, C. 5, S. 20, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995): 453.

²⁰ İlgen, a.g.m., s. 830.

²¹ Koppers, a.g.m., s. 455.

²² Rasyonu, a.g.e., s. 51.

²³ Durmuş, Sarmatlar, s. 27.

gelişmelerdendir²⁴. Bozkır kavimlerinden olan İskitler, sığır, koyun ve at besliyorlar, ekonomileri ise hayvancılığa dayanıyordu²⁵. Sığır hayvanları, Türklere koyundan sonra ulaşmıştır. Han sülalesi yıllıkları, Hunların ehli hayvanları arasında sığırdan bahseder. Sığır kelimesi, halis Türkçe olup aslında “sağımlik” manası taşır²⁶. Sığır kelimesi, Divan-ı Lugat’it Türk’te sığır kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır²⁷.

Bozkır Türklerinde hayvancılıkla ilgili önemli faaliyetler arasında avcılık yer almaktadır. İskitler, at üzerinde av sporu yaparlar, bataklıklarda geyik ve yabani domuzlar, düzlüklerde ise yabani eşek ve karacalar avlarındı²⁸. Çin kaynaklarının Hunlar hakkında verdikleri bilgilerden, Hunların atalarının önce avcı kültüre sahip oldukları, sonra çoban kültürünü benimsedikleri anlaşılmaktadır²⁹. Altay-Sayan Türklerinin yaşam koşullarında önemli bir yeri olan avcılık Yakutlarda orman ve balık avcılığı şeklinde varlığını korumuştur³⁰. Bozkır Türkleri, daha çok orman ve balık avcılığı yapmışlardır. Orhun Abidelerinde geçen ifadelerden Türklerin hayatında avcılığın önemli olduğu anlaşılmaktadır. Tonyukuk Abidesinin Güney Cephesinde; “Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk”³¹ ifadesinden geyik ve tavşanın Türkler tarafından avlandığı ve yenildiği anlaşılmaktadır. Geyik, avcılık ve toplayıcılıkla geçinenler tarafından avlanıldığı gibi yerleşik ve konar-göçer kavimler tarafından da avlanmıştır³². O halde avcılık, Türklerin ekonomik sistemlerini etkileyen unsurlardan biridir.

Av ve avcılık, Türklerin sosyo-kültürel hayatında da önemli bir yer işgal etmiştir. Bozkır Türklerinin hayvancılıkla geçimlerini sağlıyor olmaları, avcılığı

²⁴ Durmuş, a.g.e., s. 27.

²⁵ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), s. 90.

²⁶ Rasyon, a.g.e., s. 52.

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 364; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 79, 189

²⁸ Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, C. I, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 602.

²⁹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), s. 17.

³⁰ Fuzuli Bayat, “Sosyo-Ekonomik Bağlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, (2009): 1.

³¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 9. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983), s. 53.

³² İlhami Durmuş, *Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, (Ankara: Maya Akademi Yayınları, 2009), s. 112.

beslenme ve temel geçim kaynakları noktasında ikinci plana itmiş gözükmektedir. Ancak, bozkır avcılarının da ekonomik kaygıyla bireysel ava çıktıkları bilinmektedir³³. Bozkır Türklerinden kalan arkeolojik buluntular içerisinde av sahnelerini gösteren çizim, resim ve kabartmaların bulunması avın Türklerin hayatında ne denli önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. İlgen, bozkır Türklerinin konar-göçer olarak faaliyet gösterdiklerini ve hayvan besiciliği ve ziraat yapan bir yapıyı temsil ettiklerini ifade etmektedir. Bozkır dışındaki konar-göçer toplulukların ise avcı kültürünü oluşturduklarını belirtmektedir³⁴.

Bozkır Türklerinin ekonomilerinin hayvancılığa dayalı olması, yiyecek ve içeceklerin hayvansal ürünlerden elde edilmesine neden olmuştur. Konar-göçer bozkır Türkleri yiyecek, giyecek, barınak ve göç vasıtalarını kendileri temin ederler, buna karşılık yerleşik komşularından hububat, baharat, pirinç, çay v.s. gibi şeyler alırlardı³⁵. Bozkır Türklerinin kendi ürettiklerinin yanında komşularından yiyecek malzemesi temin etmeleri ekonomik olarak kavimlerin birbirleriyle etkileşim halinde olduklarını ve ticari faaliyetlerin yapıldığını göstermektedir. Bu etkileşim bozkır coğrafyasında ekonomik bir hareketliliğin yaşanmasına yol açmıştır.

Bozkır Türkleri, hayvansal gıda olarak et ve et ürünlerini tüketmişlerdir. Hunlar, et ihtiyaçlarını kendi besledikleri hayvanlar yanında geyik, tavşan gibi av hayvanlarından temin etmekteydiler³⁶. Priskos'un hazır bulunduğu meşhur ziyafette Attila'nın yalnız et yemesi, Bulgar hükümdarı tarafından İbn Fadlan'a verilen yemekte sofrada kızartılmış et bulunması, Türklerin hayatında etin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir³⁷. Eberhard, Çin kaynaklarına dayanarak bütün Hun kabilelerinin et yediklerini ve kırmızı içtiklerini, yalnız hükümdar A-ji'ye çörek verildiğini ifade etmektedir³⁸. Bozkır Türklerinin hayvancılıkla uğraşmaları, etin korunma koşullarının oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Türkler, eti uzun müddet muhafaza edebilmek için çok erken

³³ Bayat, a.g.m., s. 1.

³⁴ İlgen, a.g.m., s. 824.

³⁵ Diyarbakirli, a.g.e., s. 33.

³⁶ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, C. II, (Ankara, 2003), s. 151.

³⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 305.

³⁸ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 2. Baskı, Çev: Nimet Uluğtuğ, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), s. 69.

çağlarda konserve yapmayı öğrenmişlerdi. Konserve et, Çin'e ihraç edilen başlıca maddelerden idi³⁹. Konserveler arasında kurutulmuş et, pastırma ve et tozunun önemi büyüktür⁴⁰. Üretimi fazla olan ürünün tüketiminin az olması, saklama koşullarını zorunlu kılmıştır. Bu denge dolayısıyla Türklerde konserve yapımı gelişmiştir.

Bozkır Türklerinin severek tükettikleri yemekleri arasında yahni ve tutmaç gelmektedir. Bozkır Türkleri sebzeye karşı fazla istek duymazlardı⁴¹. Hayvanlarından elde ettikleri sütü, hububat ile karıştırarak kullandıkları gibi, mayalayarak farklı türdeki yiyecek maddelerine dönüştürerek de tüketmişlerdir. Bozkır Türklerinin kullandıkları yiyecek maddelerinin temelini hayvansal bir ürün olan yoğurt oluşturmaktadır. Divan-ı Lugat'it Türk'te "yoğurt" kavramı hakkında ilgi çekici bilgiler yer almaktadır⁴². Yoğurdu günlük yaşamlarında kullanılan Türkler, yoğurttan yağ elde etmişlerdir. Yağ kelimesi, eski Türkçe kelimelerdendir. Divan-ı Lugat'it Türk'de "yag" şeklinde geçen bu kelime "yağ, iç yağı" olarak açıklanmıştır⁴³. Yağ yemesini Çinliler Türklerden öğrenmişlerdi⁴⁴. Hayvansal gıdalardan bir diğerini, Türklerin kurutarak yaptıkları "keş" oluşturmaktadır. Keş, yağsız kuru peynir veya ayran süzmesi olarak tanımlanmaktadır⁴⁵. Keş, bir çeşit kuruttur. Divan-ı Lugat'it Türk'te yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri, kurut olarak da ifade edilmiştir⁴⁶.

Bozkır Türklerinin en önemli içeceği ise kıımızdır. İbrahim Kafesoğlu, kıımızın, en ünlü Türk içkisi olarak bilindiğini ifade etmektedir⁴⁷. İskitler, diğer Türk kavimleri gibi kıımız içmişlerdir⁴⁸. Kısrak sütünden imal edilen kıımızdan hem Çin, hem Batı kaynakları bahseder⁴⁹. Eberhard, kaynaklarda "lo" veya "Nay-lo" adı ile geçen içeceği "kıımız" olarak tercüme etmiştir. Bunun

³⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 305.

⁴⁰ Rasony, *a.g.e.*, s. 54.

⁴¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 305.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 182, 208; II, 189, 295; III, 164, 190.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 182, 208, 227, 326; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 9, 89, 123, vd; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 63, 77, 119, vd.

⁴⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 306.

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 433.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 357; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 15, 81.

⁴⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 1993: 305.

⁴⁸ Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, s. 90; İlhami Durmuş, "İskit Kültürü", C. IV, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (2002): 90.

⁴⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 305.

yanında “lo” adı altında kımızdan başka yoğurt cinsinden diğer maddelerin de anlaşılabilceğini, Çinlilerin etnolojik kayıtlarında “lo”nun yalnız Türk boylarında ve bunların en yakın komşuları arasında zikrolunabileceğini ifade etmektedir⁵⁰. Kafesoğlu, “lo”nun, kiraz veya kayısı ile tatlılaştırılması şeklinde hazırlanan bir içecek olduğu görüşündedir⁵¹. Rasony, kımızın litre başına 450 kalori sağladığını, hem zevk hem de ihtiva ettiği alkol dolayısıyla yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kıldığını ifade etmektedir⁵². Taşağıl, erkek ve kız çocukların eğlencelerinde kımız içtiklerini belirtmektedir⁵³. Çeşitli içkilerden buğday ve darıdan yapılan Göktürkler “bengi” diyorlardı⁵⁴. Kımızın dışında Bozkır Türklerinin tükettikleri içecekler arasında ayran gelmektedir. Ayran, Divan-ı Lugat’it Türk adlı eserde geçmekte ve Türklerin içeceği olduğu belirtilmektedir⁵⁵. Bozkır Türkleri, kımız ve ayran dışında diğer içecekleri de tüketmişlerdir. Oğuzlar boza yapıyor, Uygurlar (Türkistan’da) üzüm yetiştiriyor, pekmez ve şarap imal ediyorlardı⁵⁶.

Bozkır Türklerinde giyim-kuşam ve dokumacılık, hayvanlardan elde edilen ürünler sayesinde gelişme imkânı bulmuştur. Bozkır kavimlerinden olan İskitler, dokumacılık konusunda oldukça ileridirler. İskitler, 4 ve 6 tekerlekli arabalarının üzerine keçe, keten veya kenevirten dokuma kalın kumaşlardan bir örtü örtmekte, arabanın içine halı ve kilim sermekte idiler⁵⁷. İskitlerin günlük hayatlarında kullandıkları bu ürünler, ekonomik hayatlarında hayvancılığın önemli olduğunu göstermektedir. Hayvanlardan ürettikleri ürünleri, tüketim malzemesi olarak kullanmışlardır. Eberhard, Hunların at, sığır, koyun yetiştirdiklerini, deriden elbise giydiklerini ifade etmektedir⁵⁸. Eski Türkler bez dokurlar, giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi⁵⁹. Hunlar, kendilerine yetecek kadar yünden imal ettikleri ürünlerin

⁵⁰ Eberhard, *a.g.e.*, s. 92.

⁵¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 305.

⁵² Rasony, *a.g.e.*, s. 54.

⁵³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Cilt I, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), s. 98.

⁵⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 1993: 305.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 120.

⁵⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 305-306.

⁵⁷ Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, s. 599.

⁵⁸ Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 76.

⁵⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 306.

fazlasını ticari mal olarak kullanmışlar ve ekonomilerine katkı sağlayacak değiş-tokuş aracı haline getirmişlerdir. Hunların ticaretini yaptıkları, dışarıya sattıkları malların başında yün örtüler, yün kumaşlar ve çeşitli cinste keçeler gelmektedir⁶⁰. Bozkır Türklerinin günlük hayatlarında kullandıkları kumaşlar arasında ipekten yapılmış kumaşlar da görülmektedir. Bu şekildeki kumaşlara arkeolojik kazılar sonucunda ulaşılmıştır. Noin-ula kurganından çıkarılan tabutun üzerinde ipek kumaş kalıntılarına rastlanması ipeğin bozkır kavimlerinin hayatında önemli olduğunu göstermektedir⁶¹. Bozkırın "tipik" elbisesi ceket-pantolon idi. Süvari, en rahat şekilde ancak böyle giyinebilirdi. Bozkır tarzı giyinme, Çin'de M.Ö. IV. asırdan, Avrupa'da M.S. V. asırdan, Bizans'ta VI. asırdan itibaren Türk usulüne göre yapılan askeri ıslahat neticesinde, dünyaya yayılmıştı⁶². Eberhard, eski bozkır kavimlerinin kürk ve posttan elbise giydiklerini, elbiselerinin Moğollar ve Çinlilerin aksine sola açıldığını, pantolon giydiklerini ve kısa saçlı olduklarını anlatmaktadır⁶³.

Dokumacılık, eski Türklerde yaygın olan zanaat dallarındandır. Hayvancılığın bir neticesi olarak ortaya çıkan dokumacılık, hem günlük ihtiyaç duyulan ürünlerin yapımında hem de sanat eserlerinde kullanılmıştır. Bu anlamda en önemli eser şüphesiz Pazırık Kurganı'ndan çıkarılan Pazırık Halısı'dır. Pazırık Halısı, Altaylarda beşinci Pazırık Kurganı'ndan gün ışığına kavuşturulan dünyanın en eski dokuma halısı, Orta Asya halı sanatının üslup ve tekniğini en iyi şekilde aksettiren çok değerli bir örnektir. Halı, koyun yününden bükülmüş iplikle dokunmuştur⁶⁴. Pazırık Halısı, dokuma tekniği, ilmek sayısı, döneminin özelliklerini yansıtması açısından önemli olduğu kadar, Türklerin ekonomilerinin hayvancılığa dayalı olmasının da bir sonucudur. Yaylak ve kışlak hayatı yaşayan bozkır Türkleri, barınakları olan yurtlarına halı, kilim, cicim, keçe, kolan gibi çeşitli yayguları yerleştirmişlerdir⁶⁵. Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi, dokuma ürünlerinin günlük yaşamda kullanılması, Bozkır Türklerinin ekonomilerinde dokumacılığın önemini göstermektedir.

⁶⁰ Eberhard, a.g.e., s. 77.

⁶¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), s. 59.

⁶² Kafesoğlu, a.g.e., s. 306.

⁶³ Eberhard, a.g.e., s. 95.

⁶⁴ *Diyarbakirli*, a.g.e., s. 132.

⁶⁵ *Diyarbakirli*, a.g.e., s. 108.

2. Tarıma Dayalı Ekonomik Sistem

Bozkır kavimlerinde tarımın olup olmadığı konusu tartışılmaktadır. Bu tartışmanın sebebi olarak bozkır kavimlerinin konar-göçer olmaları gösterilmektedir. Bozkır Türklerinde tarım ile ilgili bazı kavramlar bulunmaktadır. Söz konusu kavramlardan bazıları Divan-ı Lugat'it Türk adlı eserde geçmektedir. Buna göre eski bozkır Türklerinde ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum ve zahire karşılığı olarak "tarğ" kelimesi kullanılmaktadır⁶⁶. Bozkır Türklerinde Tarğçı/tandacı kelimelerinin karşılığı çiftçi⁶⁷, "tarıglag" kelimesi tohum ekilecek yer, tarla⁶⁸ anlamına gelmektedir.

Bozkır kavimlerinden olan Massagetler, toprağı ekip biçmemişlerdir⁶⁹. Doğu Sarmat toplulukları içinde yer alan Siraklar, tarımla uğraşmışlardır⁷⁰. Ancak Sarmatlar, göçebe bir topluluk oldukları için ziraat ürünleri konusunda komşu kavimlere bağlı kalmışlardır⁷¹. Bozkır kavimlerinden İskitlerin tarımla uğraşp uğraşmadıkları hakkında Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos, İskitlerin ekip biçmediklerini, göçebe olduklarını⁷², farklı İskit gruplarının bulunduğunu, bu gruplardan Halizonlar'ın buğday ekerek bununla beslendiklerini, ayrıca soğan, sarımsak, mercimek ve darı ekerek yediklerini, Halizonlar'ın yukarısında ise çiftçilikle uğraşan İskitlerin bulunduğunu, bunların ticari amaçla buğday yetiştirdiklerini belirtmektedir⁷³. Eberhard, Moğollar'ın ataları ile Türklerin atalarının komşu olduklarını ve Türklerin Büyük Huangho dirseğinin içinde bugün Ordos bölgesinin batısında olan Kansu eyâletinde ve güneyde Wei nehrine kadar uzanan yerlerde yaşadıklarını, onların en eski zamanlarda bile at yetiştirdiklerini ve insanlarla hayvanların kışlık yiyeceklerini temin için ziraatla meşgul olduklarını ifade etmektedir⁷⁴. Buradan eski bozkır kavimlerinde tarımsal faaliyetlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Eski bozkır kavimlerinin hâkimiyet sahası olan uçsuz

⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 19, 140, 154, vd; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 49, 74, 81 vd.

⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 51; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 242.

⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 496, 500.

⁶⁹ Herodotos, I: 216.

⁷⁰ Durmuş, Sarmatlar, s. 77.

⁷¹ Durmuş, a.g.e., s. 89.

⁷² Herodotos, IV: 1.

⁷³ Herodotos, IV: 17.

⁷⁴ Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", s. 22.

bucaksız bozkırlar, Türklerin hayatında önemli rol oynamaktadır. Bu kavimler, az miktarda ziraatla uğraşmakta olup, ekincilikle meşgul olmaktadır. Sadece buğday ve darı ekip biçmişlerdir⁷⁵. Doğanın şartları, eski bozkır kavimlerinin ekincilik faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Şiddetli soğuk yüzünden bir sene Hun topraklarında buğday ve darı yetiştirilememiştir⁷⁶. Buradan Hunların tarıma önem verdikleri anlaşılmaktadır. Hatta Hunlarda kendilerine özgü buğday cinsi ile fasulye de yetiştirilmiştir. Altay bölgesinde Hunlar zamanında açılmış sulama kanallarına tesadüf edilmesi tarımın geliştirilmeye çalışıldığına işaret edilebilir⁷⁷. Başkaus bölgesinde, Çulışman nehri yakınlarında sulama kanallarının izleri açıkça görülmektedir. Kudırge kurganlarının bulunduğu yerin yakınındaki ova, Çulışman nehrinden alınan sularla ilmi bir şekilde sulanmıştı. Selenga nehri ve Baykal gölü kıyılarında da sulama kanallarına rastlanmıştır⁷⁸. Arkeolojik kazılar Altay ve Sayan dağlarında ziraatın en az 3.000 yıldan beri yapıldığını göstermektedir⁷⁹. Hunların tarımla uğraştıklarının diğer bir kanıtı arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilmiş olan tarım âletleridir. Selenga nehri ve Baykal gölü kıyılarındaki İvolgi ve İlmo'ya Padi'de ele geçmiş olan saban demirleri, oraklar, zahire saklamak için özel bir şekilde kazılmış çukurlar, hububatı öğütmek veya ezmek için kullanılan taşlar, Hun çağındaki ziraat kültürünün önemli eserlerindendir⁸⁰. Hunlar, Han devrinde ziraat yapmak yerine Çin'in ziraat bölgesiyle yapılan temaslar neticesinde buğdayı daha ekonomik olarak elde etmişlerdir⁸¹. Bu kâr-zarar dengesi, Türklerin tarım ile uğraşmalarını etkilemiş olmalıdır. Ticari olarak ürünün daha ekonomik elde edilmesi, Türklerde tarımın yapılamamasından kaynaklanmamaktadır. Nitekim tarım âletleri ile ilgili buluntular, Hunların sulama kanallarının bulunması Türklerde tarımın daha erken dönemlerden itibaren yapıldığını kanıtlamaktadır.

⁷⁵ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 94.

⁷⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

⁷⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

⁷⁸ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 88-89.

⁷⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

⁸⁰ Ögel, *a.g.e.*, s. 89.

⁸¹ Eberhard, "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 1, Tobaların Hayvancılığı", s. 487.

Göktürklerde de tarımsal faaliyetlerin yapıldığı bilinmektedir. Ulu-Kem Kulikem Yazıtında geçen “tarlag” sözü doğrudan doğruya tarla sözünden başka bir şey değildir⁸². Göktürklerde her ailenin ekip biçtiği, suladığı arazisi vardı. Kapgan Kagan'ın Çin ile yaptığı 696 tarihli antlaşmanın bir maddesi Çin'in Göktürlere 3.000 ziraat âleti ile 100.000 "hu" (1250 ton) tohumluk darı teslim etmesi hükmünü taşıyordu. Bu tarihi bilgiyi arkeolojik kazılar desteklemektedir⁸³. Göktürk çağına ait kurganlarda ziraat işlerinde kullanılan küreklere ve pulluklara rastlanmıştır. Göktürkler döneminde Altay dolaylarında Tötö kanalının açılması, kayalıkların oyulması sonucunda gerçekleşmiştir. Tötö bozkırında yapılan botanik tetkikleri, buradaki arazinin eski devirlerden beri sürüldüğünü ve ziraat yapılmış tarlaların olduğunu göstermektedir⁸⁴. Irk Bitig yazıtında geçen “ekinler oldu”⁸⁵ ifadesinden Göktürklerde tarımın yapıldığı bir kez daha anlaşılmaktadır. Orhun Abidelerinde geçen ifadelerden ekin ekilen yer için “ekinlig” deyimini kullanılmaktadır⁸⁶.

Uygurların yerleşik kültürü benimsemeleri eski bozkır kavimleri içinde tarımsal faaliyetlerin daha düzenli biçimde yapılmasını sağlamıştır. Uygur metinlerinde Tarıkçı Beg, yani “ekinci Bey” şeklinde adların geçmesi, tarımsal faaliyetlerin Uygurlarda geliştiğini göstermektedir⁸⁷. Ayrıca Uygur metinlerinde geçen tarımla ilgili kelimelerin varlığı Uygurlarda tarımın geliştirilmeye çalışıldığını göstermektedir. Uygur metinlerinde *tarı-* ve *äk-* fiillerinin çift söz biçiminde beraber geçmesi tarımın Uygurlar açısından önemli olduğunu göstermektedir⁸⁸. Uygurlarda tarımın gelişmesi için çalışmaların yapıldığı görülmektedir. “*äkin*” kelimesi “ekin” anlamında sivil Uygur belgelerinde geçmektedir⁸⁹. Belgelerde ekimi yapılan ürün tahıl olarak karşımıza

⁸² Hüseyin Namık *Orkun, Eski Türk Yazıtları*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları), s. 464.

⁸³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

⁸⁴ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 164.

⁸⁵ *Orkun, a.g.e.*, s. 279.

⁸⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt II, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 3.

⁸⁷ Ögel, *a.g.e.*, s. 2.

⁸⁸ Bülent Gül, “*äk-* 'ekmek' ve Türevleri Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, (2009): 295.

⁸⁹ Gül, *a.g.m.*, s. 302.

çıkılmaktadır. Tarlaya ekimi yapılan ekinden ürün elde edildiğinde Uygurlar arasında yetişen ürünün paylaşıldığı bilinmektedir. Eski bozkır kavimlerinin içinde Uygurların kendilerinden önceki Türk devletleri olan Hunlar ve Göktürklerde olduğu gibi sulama kanalları yaptıkları bilinmektedir.

Ziya Gökalp, eski Türklerin göçebe olmakla beraber, her birinin bir parça arazisinin bulunduğunu, Türklerin eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ettiklerini asma, elma ve dut fidanları yetiştirdiklerini ifade etmektedir. Ayrıca araziye sulamak için pek çok arklar açmışlardır⁹⁰. Hasan Eren, eski Türklerin mısır yetiştirdikleri konusunda farklı düşünmektedir. Ona göre, mısır eski Türklerin yetiştirdikleri ürünler arasında yer almaz. Mısır, bir Amerikan bitkisi olup eski Türklerin yetiştirdikleri ürünler arasında yer almaz⁹¹. Eski bozkır Türklerinin yetiştirdikleri ürünler arasında arpa, burçak, fasulye, acı bakla, burç (biber), kendir yer almaktadır⁹². Türklerde tarlalardan başka bahçe ve bağlar da vardır. Uygurlar, pamuk da yetiştirmişlerdir⁹³. Eski Türkler çiftçilik yapmaya muhtaçtılar. Çünkü ekmek yapmak için buğdaya, hayvanlara yem olmak üzere arpa ile mısıra, kımız'a katarak 'tarasun' adlı bir nevi içki yapmak üzere de darı'ya muhtaçtılar⁹⁴. Hasan Eren, eski Türklerde "tarasun" adlı bir içkinin olmadığı, bu içkinin Moğollar arasında tüketilen bir içki olduğu görüşündedir⁹⁵.

Türklerde tarımsal faaliyetlerin yapıldığını eski Türkçe metinlerde geçen ifadelerden çıkarılan bilgiler de kanıtlamaktadır. Türkçede tarım yapma, ekin ekme işinin adı olarak iki fiil kullanılmaktadır: tarı- ve äk-. Özellikle Eski Türkçe metinlerde tarı- fiili yaygın olarak kullanılmıştır⁹⁶. Bu fiil, eski Türkler tarafından tarımda toprağın dağıtılma ve sürülme süreçlerinin ifadesinde kullanılmıştır⁹⁷. Eski Türkçe metinlerde tarımın temel fiili olan tarı- fiili ve bu fiilin türevleri olan tarın- "(toprak) işlemek", tarıl- "ekilmek", tart- "tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak", tartıdur- "ektirtmek" ve

⁹⁰ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz: İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), s. 338-339.

⁹¹ Hasan Eren, "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları", *Türkoloji Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, (1979): 4.

⁹² *Rasyonı, a.g.e.*, s. 53.

⁹³ *Rasyonı, a.g.e.*, s. 53.

⁹⁴ *Gökalp, a.g.e.*, s. 339.

⁹⁵ *Eren, a.g.m.*, s. 4.

⁹⁶ *Gül, a.g.m.*, s. 291.

⁹⁷ Bülent Gül, "tarı- Fiili ve Türevleri Üzerine", *Bilig*, Sayı 61(Bahar), (2012): 104.

tarımsın- “ekin eker görünmek” fiilleri geçmektedir⁹⁸. Eski Türkler çiftçiye “Tarancı” derlerdi⁹⁹. Türkçe saman ve saban biçimlerinin eskiliği ve yaygınlığı, Türklerde ekinciliğin gelişmesi üzerine açık bir fikir vermektedir¹⁰⁰.

Türkler, tarım ile uğraştıklarına göre, bu faaliyetlerini yaparlarken bazı tarım âletlerini de kullanmışlardır. Türkler, saban ve benzerleri gibi çiftçi aygıtlarına “amaç” adı vermişlerdir¹⁰¹. Saban anlamına gelen “amaç” kelimesinin Farsça’dan alındığı anlaşılmaktadır¹⁰². Türklerde, saban kelimesi saban, çift ve çiftçi takım ve aygıtları¹⁰³ olarak geçmektedir. Tarımda kullanılan saban, öküz veya diğer hayvanlar tarafından çekilmekteydi. Türkler, saban demirine “bukursı”¹⁰⁴ veya “tış”¹⁰⁵ derlerdi. Saban kelimesinin eski Türkçe metinlerde kullanılmış olması, eski Türklerin sabanı tarımda eskiden beri kullandıklarının bir kanıtıdır.

Ekincilik alanında or- “biçmek” kökü Türk diyalektlerinde ortak bir köktür. Eski çağlardan beri geçin bu kök yerine Türkler biç- fülünü kullanmışlardır. Kaşgarlı Mahmud bu türevi orgak olarak vermiştir¹⁰⁶. Buradan Türklerin tarımda kullandıkları âletlerden birinin ekincilik alanında biçmek terimiyle bağlantılı olarak kullandıkları orak olduğu görülmektedir. Orak, eski Türklere ait bir kelime olup, “baştar”¹⁰⁷, “orgak”¹⁰⁸ anlamlarında kullanılmaktadır. Türklerde otun toplanarak harman yapıldığı dövene, “kundığu”¹⁰⁹ denilmektedir. Bozkır Türklerinin kullandıkları tarım âletlerinden birisi de oraktır. Orak, Divan-ı Lugat’it Türk’te “baştar”¹¹⁰ olarak geçmektedir. Tarımda kullanılan âletlerin isimlerinin Divan-ı Lugat’it Türk adlı eserde geçmesi ekonominin temel öğelerinden biri olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁹⁸ Gül, a.g.m., s. 100.

⁹⁹ Gökalp, a.g.e., s. 381.

¹⁰⁰ Eren, a.g.m., s. 4.

¹⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 52.

¹⁰² Eren, a.g.m., s. 13.

¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 402; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 214; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 216.

¹⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 242.

¹⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 125.

¹⁰⁶ Eren, a.g.m., s. 21.

¹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 455.

¹⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 14, 119; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 128, 244, 307; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 45, 267.

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 491.

¹¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 455.

Bozkır Türkleri, sadece tarımda arpa, buğday ekmekle yetinmemişlerdir. Türkler, yetiştirdikleri ekinleri un haline getirerek değerlendirmişlerdir. Ekinleri öğütmeye yarayan “değirmen” adı Türk diyalektlerinde ortak bir kavramdır¹¹¹.

Sonuç

Bozkır Türklerinin temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktadır. Bundan dolayı Türklerde hayvan besiciliğine önem verilmiştir. Hayvancılık ekonominin önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Çünkü bozkır ekonomisinde hayvansal ürünler, toplumun sosyal yaşantısını etkilemiştir. Türkler hayvanların etinden, sütünden, derisinden, yününden faydalanarak ekonomilerine katkıda bulunmuşlar, ekonomilerinin gelişmesini sağlamışlardır. Etten pastırma, sucuk gibi ürünler elde ederken, süttten yoğurt, peynir, çökelek, yağ gibi ürünleri imal etmişlerdir. Hayvan besleyiciliği bozkırlarda hareketli bir yaşamı zorunlu kılmıştır. Hayvanlarına yeni otlaklar arayan bozkır Türklerinin birbirleriyle yaptıkları mücadelenin en önemli sebebini otlakların paylaşılabilmesi oluşturmaktadır. Sürü sahibi olan Türklerin en iyi otlağı otlatmak istemesi çatışmaya sebep olmuştur. Hayvancılık bozkırlının hayatında ekonomik olarak önemli olduğu kadar sosyal olarak da önemlidir. Bozkır Türklerinin ekonomilerinde hayvancılığın yanı sıra tarımsal faaliyetler de önemli yer tutmaktadır. Bozkır Türkleri, konar-göçer bir yaşam biçimine sahip olmakla beraber kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde arazi sahibi oldukları ve bu arazilerinde ekincilik faaliyetleri yaptıkları görülmektedir. Bozkır kavimlerinin konar-göçer olmaları, tarımın yapılmadığı iddiasının ortaya atılmasına neden olmuştur. Ancak Türkler, konar-göçer olmalarına rağmen tarımla uğraşmışlar, elde ettikleri ürünlerle kendi ihtiyaçlarını karşılamışlar, ihtiyaçlarından fazlasını ise satarak ekonomik anlamda ticari faaliyette bulunmuşlardır. Sebze ve meyve yetiştiriciliğinin yanında Türklerin bağları ve bahçeleri de bulunmaktadır. Bozkır Türklerinin dil yapılarında görülen kelimelerin varlığı eskiden beri Türklerin tarımsal faaliyetlerle uğraştıklarını kanıtlamaktadır. Türklerin eski zamanlardan beri arpa, buğday, darı ettikleri kesin olarak bilinmektedir. Bu durum Türklerin sadece hayvancılıkla, ya da kısa süreli yetişmeye imkân verecek düzeyde basit

¹¹¹ Eren, a.g.m., s. 27.

tarımsal faaliyetler yapılmadığını açıkça göstermektedir. Anlaşılan odur ki, Türkler en az bir kış ve bahar mevsiminin üzerinden geçmesi gereken arpa, buğday vb. gibi ürünleri ekip-biçtiklerine göre tarımsal faaliyetler Türklerin hayatında oldukça önemlidir.

Kaynakça

- Bayat, Fuzuli, “Sosyo-Ekonomik Bağlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, 2009.
- Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.
- Durmuş, İlhami, “İskit Kültürü”, C. IV, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 15-25.
- Durmuş, İlhami, *Sarmatlar*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
- Durmuş, İlhami, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Maya Akademi Yayınları, 2009.
- Eberhard, Wolfram, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, Cilt I, Sayı 4, 1943, s. 19-29.
- Eberhard, Wolfram, “Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 1, Tobaların Hayvancılığı”, *Bellekten*, C. 9, S. 36, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, s. 485-496.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947.
- Eberhard, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, 2. Baskı, Çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Eren, Hasan, “Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkılar”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 1979, s. 1-28.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 9. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 9. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz: İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

- Gül, Bülent, “äk- ‘ekmek’ ve Türevleri Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, 2009, s. 291-316.
- Gül, Bülent, “tarı- Fiili ve Türevleri Üzerine”, *Bilig*, Sayı 61(Bahar), 2012, s.99-120.
- Herodotos, Herodot Tarihi, Çev: Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002.
- İlgen, Abdulkadir, “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap Prof. Dr. Turan YAZGAN’a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul, 2005, s. 817-840.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 10. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat’it Türk Tercümesi*, Cilt II, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat’it Türk Tercümesi*, Cilt II, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat’it Türk Tercümesi*, Cilt III, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, İstanbul: Damla Neşriyat, 1990.
- Koca, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Cilt III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 15-37.
- Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, C. II, Ankara, 2003.
- Koppers, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, *Bellekten*, C. 5, S. 20, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 439-480.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2. Baskı, Ankara: Kömen Yayın-Dağıtım, 1979.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

- Radlof, W., *Sibiryadan (Seçmeler)*, Çev: Ahmet Temir, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971.
- Tarhan, Taner, “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, Cilt I, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1976, s. 355-369.
- Tarhan, Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 597-610.
- Taşagül, Ahmet, *Gök-Türkler*, Cilt I, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Künye:

Mandaloglu, Mehmet, “Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık Ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi I*, (2014): 75-93.